

Η ΕΛΛΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΝ *

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Α'.

Ἦνε ἀληθές ὅτι πάντα ἐν τῷ κόσμῳ ἀκολουθοῦσι κοινόν τινα ῥοῦν, ἀκμάζουσι καὶ παρέρχονται. Οὕτως ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις πᾶσα ἡ μελέτη καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ περιστρέφοντι περὶ πᾶν νέον καὶ σύγχρονον ἐν τοῖς γράμμασι, τῇ ἐπιστήμῃ καὶ ταῖς τέχναις. Ἦνε ἡ ἀκάθεκτος τῆς κοινωνίας ῥοπή, πρὸς τὴν ὁποίαν ὁ γράφων δὲν δύναται ν' ἀντίταχθῇ, πρὸς αὐτὴν ὀφείλει νὰ συμβιβάζῃ τὰς πνευματικὰς ἐνσχολήσεις καὶ τὰς κλίσεις του. Ἐκί τοι ὀλοφύχως, τὸ ἐπ' ἐμοί, συμμερίζομαι τὴν τοιαύτην τῆς ἐποχῆς τάσιν, οὐχ ἥττον δὲν δύναμαι ν' ἀρνηθῶ ὅτι, ἐνθουσιώδεις ὡς εἴμεθα οἱ Ἕλληνες ἡμεῖς, ἀκολουθοῦντες ἄνευ πολλῆς περιτκίσεως τὰ ἐν τῇ λοιπῇ Εὐρώπῃ ἐπιτελούμενα, περιπέσαμεν πάλιν εἰς τὰ ἄκρα. Ἐν ταῖς λοιπαῖς κοινωνίαις οἱ λόγιοι πυρετωδῶς ἐργαζόμενοι καὶ παράγοντες, τὸ κοινόν, ἀπλήστως παρκαλουθῶν τοὺς πνευματικοὺς τῆς χώρας του ἀγῶνας, κατενόησαν ἐντελῶς, κατέμαθον καὶ τέλος ἐξήντησαν τὸ παρελθόν. Ἡμεῖς εἰχομέν ποτε εἰς παρελθόντα ἔτη πνευματικόν τινα βίον, ἀλλ' αἰφνιδίως καὶ πρὶν ἔτι ὑποστῇ ἡ καθ' ἡμᾶς κοινωνία τὴν εὐεργητικὴν ἐπίδρασιν τῶν γραμμάτων, ὁ βίος οὗτος πρέλυσε καὶ σχεδὸν ἐξέλιπεν. Ἐντελῶς ἄγευστοι τῶν ἀριστουργημάτων τῆς ἀθανάτου ἐλληνικῆς μεγαλοφυΐας, ἐλάχιστοι ἐπιστάμενοι ἐκ τῶν ἔργων τῶν μεγάλων κλασικῶν καὶ ῥωμαντικῶν τῆς Εὐρώπης, ἀνακρούομεν αἴφνης πρῶμην, ἄνευ τῶν ἀνγκυαίων πρὸς νέαν σταδιοδρομίαν ἐφοδίων, καὶ τοῦτο διότι τοιοῦτος ἐκ τῆς Ἑσπερίας προσέπνευσεν ἄνεμος.

Β'.

Εἶπον, ὡς ἐν προοιμίῳ, τὰ ἐλάχιστα ταῦτα, διότι θέλω νὰ ἐξηγήσω τὸν λόγον, ὅστις μὲ παρώρμησε νὰ ἀνκτρέξω εἰς τὸ παρελθόν, ν' ἀποτινάξω τὴν κόνιν τεσσάρων ὁλῶν αἰώνων καὶ νὰ ἐκτυλίξω ἐνώπιον ὑμῶν θέμα, τὸ ὁποῖον ἄλλως τε ἐνδιαφέρει, ὑπὲρ πᾶν ἄλλο, ἐλληνικὸν κοινόν. Ἀνάγομαι εἰς τοὺς σκοτεινοὺς ἐκείνους καὶ κρισίμους διὰ τὴν καθόλου ἀνθρωπότητα χρόνους, καθ' οὓς, κατκλυθείσης τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἤρξατο ἐπιφαινόμενος ἐν τῇ ἀλληλοσπαραττομένῃ Εὐρώπῃ σθενα-

* Ἀνεγνώσθη ἐν τῷ Συλλόγῳ Παρνασσῷ τῇ 8 Ἰανουαρίου 1882.

ρὸς πνευματικὸς ὀργασμὸς, ἐπιτελουμένη ἰσχυρὰ ἀντίδρασις καὶ πάλιν κατὰ τοῦ περελθόντος. Ἑλλὰς τότε δὲν ὑπῆρχε. Πρὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τοῦ ὑστάτου τοῦ Βυζαντίου αὐτοκράτορος εἶχε καταπέσει ἐντελὴς τὸ ληνικὸν κράτος. Ἡ Ῥώμη εἶχε ταφῇ ὑπὸ τὰ ἐρείπιά της, ἐφ' ὧν ἐφύετο χλόη καὶ ἔβροσκον αἶγες· ἡ Ἑλλὰς ἦτο δούλη τῶν Τούρκων. Ἀλλὰ τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα δὲν κατεπνίγη ἐν τῇ δυσώδει ἐκείνῃ τῆς δουλείας ἀτμοσφαιρῇ, ῥηθάνθη ἀσφυζέιν, ἐπεζήτησεν ἐλευθερώτερον ἐρίζοντα, ἀγνότερον αἴερα καὶ, καταλιπὼν τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐπνευσε πρὸς τὴν Ἰταλίαν. Ἦτο ὁ σπινθὴρ, ὅστις ἤναψε τὴν πυρκαϊάν, πυρκαϊάν ἣτις ἀπετέφρωσεν ὅλον σύστημα κατερειπωμένον, ἀλλὰ συγκρατούμενον ἔτι ἐπὶ τῶν βαθύτατα ἐρριζωμένων θεμελίων του. Ὁ σπινθὴρ οὗτος εἴμαρτο βαθμηδὸν καὶ ἡρέμα νὰ φωτίσῃ σύμπασαν τὴν ἀνθρωπότητα, νὰ διαλύσῃ τὸ πρὸ τῶν ὁμμάτων της πχυλὸν σκότος, καὶ νὰ καθοδηγήτῃ αὐτὴν πρὸς τὴν τελειότητα καὶ τὴν ἐλευθερίαν.

Πάντες γινώσκετε τὸν μεσchiωνα. Ἐὰν ἀφαιρέσητε ἐξ αὐτοῦ ὀλίγας ἱστορικὰς σκηνάς, ποιητικὰ τινὰ ἄνθη καὶ μῦθα, διὰ τῶν ὁποίων ἀποπλανᾶται ἡ αἰσθηματικὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἡλικία, μεσαίων δηλοῦ κοινωνικὴν ἐξασχρείωσιν, πνευματικὸν σκότος καὶ πολιτικὴν δουλείαν. Προεγράφησαν τῆς ἐθνικῆς Ἑλλάδος τὰ ἀριστουργήματα, ὁ Θεοδόσιος κατέστρεψε τὴν ἐπιφανῆ τῆς Ἀλεξανδρείας βιβλιοθήκην,¹ οἱ καλόγηροι ἔξεον τὰ χειρόγραφα, διότι ἡ μεμβράνη τοῖς προσεπύριζε τινὰ σκοῦδα· τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου κατεστρέφοντο ὑπὸ τῶν φανατικωτέρων τοῦ Χριστιανικοῦ ὄχλου, διότι ἦσαν εἰδῶλα, κατοικούμενα ὑπὸ ἐξωτικῶν καὶ δαιμόνων. Ἡ τέχνη, ἀπολέσασα τὰ πρότυπα καὶ ἐπομένως τὴν ἔμπνευσιν, μετέπεσεν εἰς ἄχαριν ἀγιογραφίαν. Τέσσαρα ἐδίχθη βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ἐπέβηλον τὴν καταστροφὴν τῶν μνημείων τῆς ἑλληνικῆς συλλήψεως· οἱ ἐθνικοὶ μεταβλήθησαν εἰς χριστιανικοὺς καὶ ἀπηγορεύθη τέλος ἡ μίμησης τῶν προϊόντων τῆς ἑλληνικῆς τέχνης· ὁ καλλιτέχνης ἐγένετο σκαιοὺς ἀγιογράφος, ἔχων προδικεγεγραμμένην ὑπὸ τῶν καλογέρων τὴν μορφήν καὶ τὴν ἔκφρασιν, διότι τὸ ἰδεῖσθαι κάλλος, ἐφ' οὗ στηρίζεται τῆς μεγάλης Ἑλλάδος ἡ ζωὴ, εἶνε παγίς ἣν ἐστήτησεν ὁ διάβολος, ἵνα ἀποπλανήσῃ τὸν ἀνθρώπον ἐκ τῆς ὁδοῦ τῆς σωτηρίας! Ὁ Χριστὸς—ἂν τὸ πιστεύσητε!—εἰκονίζετο δυσειδής· μάλιστα ὁ ἅγιος Ἀγγουςτίνος ἔλεγεν: «Ἦτο ὠραῖος ἐν τῷ πστήθει τῆς μητρός του, ὠραῖος ἐν τῇ ἀγκάλῃ τῶν συγγενῶν του, ὠραῖος καὶ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ, ὠραῖος ἐν τῷ τάφῳ».²

Οὐχ ἦτον μεθ' ὅλον τὸ σκότος τοῦτο καὶ τὴν ἀπὸ τῆς φύσεως καὶ τῆς ἀληθείας ἀποπλάνησιν, ἐγκαίρως ἤρξατο ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ διανοίᾳ ὑπόκωφος

¹ Κατὰ τὴν μάλλον διαδεδομένην παράδοσιν τὴν ἐπιφανῆ ταύτην βιβλιοθήκην ἀπετέφρωσεν ὁ καλῖφης Ὁμάρ.

² Louis et René Ménéard. Tableau historique des Beaux Arts etc. σελ. 11.

τις ἀναβρασμός. Ἀπὸ τοῦ Ι' αἰῶνος ἡ Ἰταλία, ἀπατωμένη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος, πιεζομένη ὑπὸ τοῦ κλήρου, κατασπαραττομένη ὑπὸ τῶν δεσποτῶν τῆς ἀποφασίζει τὴν σύστασιν καινοτήτων, ἐλευθέρων πόλεων, καὶ ὀνειροπολεῖ μίαν τινα ἐλευθερίαν. Δύο βραδύτερον αἰῶνας ἐπιφαίνεται ὁ μοναχὸς Πέτρος Ἀδελφάρδος, ὅστις βλέπει τὴν πρώτην ἀμυδρὰν τοῦ φωτὸς τῆς ἀναγεννήσεως ἀκτῖνα. Καταλιπὼν τὴν μονὴν τοῦ ἁγίου Διονυσίου, ἱδρύσας περὶ τοὺς Παρισίους τὸν πρῶτον ναὸν τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, καὶ συγκαλὼν τὰ πλήθη ἀποπειρᾶται νὰ διδάξῃ κοιτικὴν καὶ καλκυσθησίαν. «Τὸ Εὐαγγέλιον, ἔλεγε, δὲν ἀνήκει εἰς τόπον ἢ χρόνον, ἀλλ' εἰς πάντα χρόνον καὶ χώραν, εἶνε αἰώνιον Εὐαγγέλιον.—Ὅπου τὸ πνεῦμα τοῦ Κυρίου, ἐκεῖ καὶ ἡ Ἐλευθερία.» Ὁ πατήρ ἐπέβαλε τὸν Νόμον, ὅστις εἶνε ὁδὸς καὶ δουλεία· ὁ υἱὸς τὸν Λόγον, ὅστις ἔστι Σοφία· τὸ ἅγιον Πνεῦμα προσφέρει τὴν ἐλευθερίαν, ἥτις εἶνε ἀγάπη». ¹ Ἰσως πρῶτον τότε ἐλάλει τὴν ζεῖδωρον καὶ γλυκυτάτην ταύτην γλῶσσαν ὁ χριστιανισμὸς, οἱ δὲ λόγοι οὗτοι καταλαμβάνουσιν ἀμέσως καὶ βαθύτατα τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐν ΙΔ' αἰῶνι ἔρχεται ὁ Ἀάντης, περιλαμβάνων ἐν τῇ θείᾳ τοῦ κομωδίου τοὺς τρεῖς κόσμους, τελειοποιῶν καὶ μεταμορφῶν τὸ φανταστικόν του κράτος, ἐπιζητῶν νὰ ἐξανθρωπίσῃ τὸν μεσείωνα. Ὁ ἐρατεινὸς Πετοάρχης, ἀποπειρᾶται νὰ ἐκθάρσῃ τὴν κλασικὴν ἀρχαιότητα, προσκαλεῖ Ἕλληνας διδασκάλους, ἀλλὰ δὲν εὐρίσκει μαθητάς, καὶ δακρύων κατασπάζεται τὸν Ὅμηρον, χωρὶς νὰ δύναται νὰ τὸν ἀναγινώσκῃ. ² Τέκνον γνήσιον τοῦ ῥωμαϊκοῦ λαοῦ, υἱὸς οἰνοπώλου καὶ φίλος τοῦ Πετράρχου ὁ Ριένζης, φαντάζεται ἐν τῇ φλογερᾷ δικνοίᾳ του τὴν ἀνασύστασιν μιᾶς ῥωμαϊκῆς δημοκρατίας. Ἐποφεληθεὶς τῆς ἀπὸ τῆς Ῥώμης ἀπουσίας τοῦ Πάπα Κλήμεντος Γ', κηρύσσει κατὰ τῶν τιμαριούχων ἀπηνή πόλεμον, ὁ δὲ λαὸς ἀναγνωρίζει ἐν μιᾷ στιγμῇ τὸν ἐλευθερωτὴν του καὶ τὸν προχειρίζει δῆμαρχον. Ἀδιάρκρον ἂν Ριένζης ἦτο, ὡς ὁ ἡμέτερος Δημοσθένης, μᾶλλον λόγιος καὶ ῥήτωρ ἢ πολιτικός. Ἀπώλετο ἐν μιᾷ ὀχληγωγίᾳ, ἀλλ' ἔρριψε τὰ σπέρματά τῆς ἐλευθερίας, ἅτινα δὲν ἔπεσαν εἰς πετρώδη γῆν. Ἡ Ἰωάννα δ' Ἄρκ ἀνεδείκνυε τὴν 30 Μαΐου 1431 τὴν πυρὰν, ὑπερμαχομένη τῶν ἐλευθεριῶν τῆς ἐαυτῆς πατρίδος.

Ἄλλο τέκνον τοῦ λαοῦ, ὁ Φλωρεντῖνος μοναχὸς Γερώνυμος Σαβοναρόλης, ἀπελπισθεὶς ἐκ πάντων ἐπεκαλεῖτο τοὺς Γάλλους εἰς ἀπελευθέρωσιν τοῦ λαοῦ του. Καὶ πόσον ἁγίως εἶχεν ἀγκυπῆσαι τὸν λαὸν ἐκεῖνον! «Ὁ Φλωρεντία, ἔλεγε, διὰ σέ ἐγενόμην παρόρφων... Οἱμοὶ Θεέ μου! Εἴμι πρελὸς δι' αὐτὸν τὸν λαόν». Ὡς μόνον ἔχων ὄπλον τὴν εὐγλωττίαν του, ἤλπισε τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἰταλίας, καὶ ἐργαζόμενος πρὸς τοῦτο πᾶσι δυνάμει ἀνῆλθε τὸν Μάϊον τοῦ 1433 τὴν πυρὰν. Ὁ Σαβοναρόλης ἦτο διά-

¹ Michelet. Histoire de France au XVI siècle. Renaissance. Paris 1855 σελ. LXIII.

² Ἀδελφί σελ. LXVII.

πυρός καὶ ἐμπνευσμένος πατριώτης, ἀληθὴς ὑπηρέτης τοῦ Χριστοῦ· ἀλλ' οὐδ' αὐτὸν πολὺ κατενόησεν, οὐδὲ τῆς ἐπαγγελίας τοῦ τὰς τέχναις καὶ τὸ πνεῦμα. Καταρρίπτων πρὸ τοῦ φανατικοῦ καὶ ἔσχα ἐμπνευσμένου ὄχλου τὰ εἰδώλα τῶν ἐθνικῶν, καταδικάζων τοὺς μεγάλους τῆς δικαιοῦς ἐργάτας, τῶν ὁποίων ἀκριβῶς τότε τὸ ζωογόνον πνεῦμα ἤρξατο ἡλεκτρίζον τὸ ἐκνευρισμένον κοινωνικὸν σῶμα, ἐπέφερεν ἀσυνείδητον τραῦμα καὶ ἐχολάρου τὴν πρόοδον τῆς ἀναγεννήσεως. Διὰ τῆς ἀγάπης τοῦ γλυκυτάτου Ἰησοῦ, διὰ τοῦ φωτὸς τῆς ἐκταραΐσεως ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος ἠδύνατο ὁ Σχιδοναρόλης νὰ ἐνθουσιάσῃ τὸν συνταρακτούμενον Ἰταλικὸν λαόν, νὰ διελύσῃ τὰ σκότη, καὶ ν' ἀνέλθῃ ἔτι πάλιν τὴν πυρὰν, ἀλλὰ συνέχων ὀλιγωτέραν πικρίαν καὶ ἐλπίζων πλειότερα.

Γ'.

Εἶχε τότε καταλυθῇ τὸ βυζαντινὸν κράτος. Μεθ' ὅλην τὴν κατάπτωσιν τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος, ἡ βυζαντινὴ κοινωνία οὐδὲ γραμμάτων, οὐδὲ τέχνης ἦτο ἄγευστος. Γνωρίζετε τοὺς ἀτυχεῖς ἀγῶνας τῶν αὐτοκρατόρων Κωνσταντίνου καὶ Ἰουστινιανοῦ, οἵτινες ἐφαντάσθησαν καὶ ἐπίστευσαν εἰς τὴν ἀνυπατάμεν μίαν καλλιτεχνικὴν Κωνσταντινουπόλιν, ἥτις ν' ἀντικαταστήσῃ τὰς ἀρχαίας Ἀθήνας. Ἦσαν ἀτελεσφόρητοι οἱ ἀγῶνες οὗτοι, διότι τὸ ἐλληνικὸν πνεῦμα ἐδέσμευον καὶ ἐχαλιναγώγουν αἱ προλήψεις καὶ ὁ χριστιανικὸς φανατισμός. Ἀλλ' οὐχ ἦτον ὁ βυζαντινὸς κληρὸς ἐγένετο ὁ θεματοφύλαξ τῆς δουλείας Ἑλλάδος, παρ' αὐτῷ διεσώθη ἀλώβητος ἡ ἱερὰ τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων κληρονομία, αὐτὸς ἦτο ὁ εὐγενὴς ἀπόστολος τῆς ἐν Ἰταλίᾳ ἀναγεννήσεως. Ἐν τῇ βυζαντινῇ ποιήσει δὲν ἀπαντῶσι μεγάλα ἔργα, ἡ δὲ φαντασία τῶν ποιητῶν τοῦ Βυζαντίου δὲν ὑπεκρίετο ὑπὸ μεγάλων ἀγῶνων καὶ ἐλπίδων ἐθνικῶν. Ἐπετρυγίζεν ὅμως ἡ ἐλληνικὴ τότε διάνοια περὶ ἄλλον τινα ἰδεώδη κόσμον, ὁ ὁποῖος τῇ ἐνέπνεε τρυφερὰ ἔλεγεια καὶ ἐπιγράμματα, ἄβροῦς ἐρωτικοὺς στίχους. Οἱ στίχοι οὗτοι ἀπετέλεσαν τὴν Ἀρθολογίαν καὶ τὰ Ἀνακρεόντεια, ἅτινα ἀληθῶς ἐπὶ τρεῖς ὅλους αἰῶνας ἀπέδιδον οἱ σοφοὶ εἰς τὸν θελκτικὸν γέροντα ποιητὴν τῆς Τέως, καὶ ἀνεμίμνησκον τοὺς Πτολεμαίικους χρόνους.

Τὴν ὑπὸ τοὺς βυζαντινοὺς αὐτοκράτορας πνευματικὴν κίνησιν ἀντιπροσωπεύουσιν ἐν τε τοῖς γράμμασι καὶ ταῖς ἐπιστήμασι πλεῖστοι ἄνδρες, τῶν ὁποίων καὶ σήμερον ἔτι τὰ ὀνόματα ἀναγράφει μετ' ἐνδιαφέροντος ἡ ἱστορία. Ὁ Εὐστάθιος, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, ὑπεμνημάτιζεν ἐν ἸΑ' αἰῶνι τὸν Ὀμηρον, ἐνῶ πολὺ πρότερον κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ὁ αὐτοκράτωρ Φλαύιος Κλαύδιος Ἰουλιανός, ὁ ἀποστάτης ἀνεψιὸς τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, φιλόσοφος ἄμα καὶ ποιητὴς, ἔγραψεν ἐπιστολὰς πρὸς τοὺς πολίτας τῶν Ἀθηναίων, πολιτικὰς σατύρας καὶ ἐπιγράμματα. Ὁ Ἐφέσιος ἐπί-

σκοπος Τρίκκης Ἡλιόδωρος συνέτασεν ἐπὶ Μεγάλου Θεοδοτίου τοῦ ἐρω-
της τοῦ Θεαγένους καὶ τῆς Χαρικλείας, μυθιστορίαν, τὴν ὁποῖαν διέκρινεν
ἡ ἀκριβὴς τῶν χαρακτῆρων διατύπωσις καὶ ὁ ἠθικὸς σκοπός. Ὁ χρονογράφος
μοναχὸς Ἰωάννης Ζωναρᾶς ἐν ΙΒ' αἰῶνι συνηρμολόγει λεξικόν· ὁ πα-
τριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος ἐσχολίχζε τρεῖς πρότερον αἰῶνας
τοὺς Ἑλληνικὰς συγγραφεῖς. Ὁ Νικήτας Ἀχορινάτης Χωνιάτης καὶ οἱ αὐ-
τοκράτορες Ἰωάννης Καντζκουζηνὸς καὶ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος
ἔγραψον ἱστορίαν· τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ τὸν πολιτικὸν βίον περιλαμβάνου-
νεν ἐν τῇ Ἀλεξιάδι τῆς ἡ ποιητικῆς τοῦ θυγάτηρ Ἀννα, ἡ σύζυγος τοῦ
Νικηφόρου Βρυεννίου. Δύο ἄλλαι βασίλισσαι, ἡ αὐτοκράτειρα Εὐδοκία Μι-
χαηλοβιτίτσα, θυγάτηρ τοῦ Κωνσταντίνου καὶ σύζυγος τοῦ Δούκα, συν-
έταττε τὴν Ἰωρίαν, ἱστορικο - μυθολογικὸν λεξικόν, ἡ ἄλλη Εὐδοκία, ἡ
ῥωκίκα καὶ δυστυχὴς κόρη τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου Λεοντίου, ἀπεπεράτου
ἐμμέτρως τὴν παρὰ τοῦ Πελαγίου Πατρικίου ἡμιτελῆ βιογραφίαν τοῦ Ἰη-
σοῦ, καὶ μετέφερον εἰς στίχους τὰ ὀκτὼ πρῶτα βιβλία τῆς Παλαιᾶς Δια-
θήκης. Ἡ φιλοσοφία, καίτοι ἐστρεφεῖτο ἀνθυποστάτου παρκαγωγιστοῦ βίου,
εἶχε τὰς ἐκυτῆς σχολὰς καὶ τοὺς ἀντιπροσώπους. Ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς καὶ
ὁ Εὐστράτιος ὑπερνημάτιζον τὰ φυσικὰ καὶ τὰ ἠθικὰ τοῦ Ἀριστοτέλους.
Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς ἔγραψε περὶ ὁρθοδόξου πίστεως.¹

Βαθέως εἶχον συγκινήσει τὴν ὀργῶσαν τότε Εὐρώπην αἱ περιπέτειαι τῆς
Κωνσταντινουπόλεως. Πενταχοῦ προσεδέχοντο φιλίως τοὺς δυστυχεῖς Ἑλ-
ληνικὰς μετανάστες, προσέδλεπον αὐτοὺς μετὰ τινος σεβασμοῦ, τὸν ὁποῖον
ἐνέπνεον ἡ δυστυχία καὶ ἡ ἱερὰ ἣν ἐπηγγέλλοντο ἀποστολή. Εἰς τὰς χεῖ-
ρας ἔφερον βιβλία, εἶχον περὶ καὶ μέλι εἰς τὸν λόγον, τὸ πνεῦμα ἐγκρα-
τὲς γνώσεων, ὧν τινων ἡ Εὐρώπη ἀνήσυχος ἐπεζήτει τὰ μυστήρια, ἐκ-
κακιομένη ὑπὸ μεγαλοφυῶν τοῦ πνεύματος ἐργατῶν, ὡς ὁ ἄδερς Πετράρ-
χης. Καὶ ἡ ὀλιγάριθμος ἐκείνη χορεία τῶν πτωχῶν ἐξορίστων κατίσχυσεν
ὅπως ὠθήσῃ τὴν ἀνθρωπότητα πρὸς τὴν πρόσδον καὶ εἰς νέαν πνευματι-
κὴν ἐργασίαν.

Ἡ δυστυχία συνετίζει τὸν ἄνθρωπον. Οἱ Βυζαντινοὶ ἐλησμώνησαν τὰς
παροιμιώδεις μικροφιλοτιμίας των, τὰς ἀνεξάντλητους καὶ ἀγόνους θεω-
ρητικὰς συζητήσεις, ἐλησμώνησαν ὅτι ἐν Εὐρώπῃ συνεστρέφοντο σχισμα-
τικοὺς, ἐνθυμήθησαν μόνον ὅτι εἶνε ἐν χριστῷ ἀδελφοί των, καὶ ἴσως ἴσως
ἐγένοντο μᾶλλον Ἑλληνας, ἀφ' ἧς ἐγκατέλιπον τὸ βυζαντινὸν κράτος.
Ἀπείρως μὲ συνεκίνησε, καὶ μετὰ πολλοῦ ἐνθουσιασμοῦ ἀπεστήθισα μίαν
σελίδαν τοῦ σοφοῦ Ἐκζέρου,² ἐν ᾗ ἀναγράφει ἐν ἀληθῶς φιλελληνικῷ πνεύ-
ματι τὰς ἐν ταῖς αὐλαῖς τῆς Ἑσπερίας περιπλανήσεις τοῦ αὐτοκράτορος
Μανουὴλ Παλαιολόγου, ὅτε ὀλίγα ἔτη πρὸ τῆς πτώσεως αὐτῆς ἐκινδύ-

1 Α. Πολυζωίδου τὰ Νεοελληνικὰ κτλ. Τόμ. Α' σελ. 258—279.

2 E. Egger. L' hellénisme en France κτλ. Tom. Ier Leçon V.

νευσεν ἡ Κωνσταντινούπολις ἐκ τῶν ἐπιδρομῶν τοῦ Βαγιαζήτ. Ὁρξίας τὴν μορφήν, ἐφ' ἧς ἦτο ἐπικεχυμένη εὐγενῆς μελαγχολία, σφοδρὸς τὸ πνεῦμα, Ἕλληνα τὴν καρδίαν ὁ δυστυχὴς βασιλεὺς, διάπυρος λάτρης τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος, πεφωτισμένος χριστιανὸς, περιπαθέστατος ἐπιστολογράφος, παριέρχεται τὴν Ἀγγλίαν καὶ Γαλλίαν θαμβῶν διὰ τοῦ θελκτικοῦ, ἁγροῦ καὶ μεγαλοπρεποῦς ἅμα λόγου του τὴν αὐλὴν Καρόλου τοῦ 5'. Εἶνε ἐπαίτης ὁ Ἕλληνα βασιλεὺς, καὶ ἐπικαλεῖται τὴν συνδρομὴν τῶν Εὐρωπαϊκῶν ἔθνων ὑπὲρ τῆς δικαιοσύνης τοῦ ἐλληνισμοῦ. Περὶ τοῦτο ἐπτερύγιζε τὸ ἀπατηλὸν ὄνειρον ἡ ἐνθουσιώδης ζωὴ τοῦ πλάνητος Παλασιόλογου, πρὸς τὴν χιμαίρικὴν ταύτην ἐλπίδα προσηλώθησαν πάντες οἱ πόθοι, οἱ εὐγενεῖς παλμοὶ τῆς ἐλληνικωτάτης νεότητός του. Καὶ δὲν ἦτο ὁ μόνος ἐλπίσας ἐπὶ τῶν συμπαθειῶν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ κόσμου. Ὁ ἐκ Πελοποννήσου Ἰσιδωρος ἔγραψεν ἐν Ἰταλίᾳ λατινιστὶ περιπαθῆ πρὸς τοὺς ἡγεμόνας τῆς Δύσεως ἐπὶ κλήσιν, ὅπως ἐπλισθῶσι κατὰ Μεχμέτ τοῦ Β'. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Βησσαρίων, ὁ παραστὰς εἰς τὰς συνόδους τῆς Φερράρας καὶ Φλωρεντίας, πρὶν ἔτι μάλιστα ἐκλατινισθῆ γενόμενος τῷ 1499 ἐπίσκοπος Τουσκούλου, δὲν ἐπκύσχετο ἀγωνιζόμενος ὅπως ἐπιτύχῃ γενικὴν τῆς Εὐρώπης συμμαχίαν ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς.¹

Πρὸ τῆς ἀλώσεως ἔτι τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ Βαρλαάμ, ὁ Λεόντιος Πιλάτος καὶ ὁ Δημήτριος Θεσσαλονικεὺς ἀναφέρονται ὡς οἱ πρῶτοι μυσταγωγοὶ, οἱ εἰσαγαγόντες τὴν Δάμνην, Πετράρχην καὶ Βοηθήκιον εἰς τὰ μυστήρια τῆς ἐλληνικῆς φιλολογίας. Ὁ Ἐμμανουὴλ Χρυσολωρᾶς, τελευταῖος τοῦ 14' αἰῶνος, ἀδελφὸς καὶ πολυμαθὴς, διαπεπιστευμένος ὡς Πρεσβευτῆς τοῦ Ἰωάννου Παλασιόλογου παρὰ τῇ Ἑνετίᾳ, ὅπως ἐπικαλεσθῇ τὴν συνδρομὴν τῆς κατὰ τῶν Τούρκων, ἐνέπνευσεν ἔρωτα θερμὸν πρὸς τὰ ἐλληνικὰ γράμματα. Εἶνε αὐτὸς ἐκεῖνος ὁ Χρυσολωρᾶς, ὅστις βραδύτερον ἐκλήθη παρὰ τῶν Φλωρεντίνων ἵνα διδάξῃ τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἐν Φλωρεντίᾳ, καὶ κατόπιν ἐν Μεδιολάνοις καὶ Παυίᾳ. Ὁ Ἰωάννης Ἀργυροπούλος, ἐξ ἐπιφανοῦς τοῦ Βυζαντίου οἴκου, ἐγένετο ἐν Παυίᾳ διδάσκαλος τοῦ ἰσχυροῦ τῶν Μεδίκων ἀντιπάλου Πάλλα Στρώτσκι, καὶ ἐδίδαξεν ἐπὶ δεκαετίαν, ἀρχόντος τοῦ Κοσμῆ Μεδίκου, ἐν Φλωρεντίᾳ τὴν ῥητορικὴν καὶ τὴν κατ' Ἀριστοτέλην φιλοσοφίαν. Παρὰ τῷ Ἀργυροπούλῳ τούτῳ ἐμαθήτευσεν ὁ Ἰωάννης Ρειχλίνιος, ὁ γερμανὸς ἐπίσκοπος, ὅστις πρῶτος εἰσήγαγε τὰς ἐλληνικὰς σπουδὰς ἐν Γερμανίᾳ.²

Τὸν βαθὺν λόγον τοῦ σοφοῦ Θεοδώρου Γαζῆ ἤκουσεν ἡ Μαντούα, ἡ Ῥώμη καὶ ἡ Φερράρα, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἱδρύσε πανεπιστήμιον καὶ ἀνεδείχθη ὁ πρῶτος αὐτοῦ πρύτανης. Ὁ Ἰωάννης Βησσαρίων, ὁ ἀπαστατήσας μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου ὑπὲρ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνώ-

1 Κ. Παπαρηγοπούλου Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους. Τόμος Ε' σ. 486 καὶ ἐξῆς.

2 Παρὰ Παπαρηγ. ἐνθα ἀνωτέρω.

σεως, ἐδίδαξε τὴν Πλατωνικὴν φιλοσοφίαν ἐν τῷ πεφημισμένῳ Πανεπιστημίῳ τῆς Βονωνίας. Ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ σοφοῦ τούτου ἱεράρχου συναπτελέσθη βραδύτερον ἐν Ῥώμῃ ἑλληνικώτατον κέντρον, ἐν ᾧ οἱ Ἕλληνες λόγιοι μετανάσται ἀνέπτυσσον διάφορα φιλοσοφικὰ καὶ φιλολογικὰ ζητήματα, ἀναζωπυροῦντες τὸν πρὸς τὰς ἑλληνικὰς σπουδὰς ὄργασμὸν. Ἐκεῖ συναντῶμεν, ὡς καθηγητὴν τῆς ῥητορικῆς καὶ φιλοσοφίας, τὸν Γεώργιον Τραπεζούντιον, τὸν ὁποῖον ἡ σύγκλητος τῆς Ἑνετίας εἶχεν ἀνακηρύξει ἐκυτῆς πολίτην καὶ ὃν τινὰ, ἐκτὸς τῆς Ῥώμης, ἤκουσεν ἢ τε Πάτρικ καὶ ἢ Βικεντίκ.

Δ'.

Οὗτοι ἦσαν οἱ πρόδρομοι τῆς μεταγενεστέρης καθολικῆς μετακινεύσεως. Ἐν Ἰταλίᾳ ἀνεῦρον τὸν μέγαν ἐκεῖνον καὶ ὑπόκωρον ἔτι κοινωνικὸν καὶ πνευματικὸν σάλον, ὅστις εἰργάζετο καὶ προήγγελλε τὴν ἐν ΙΣΤ' αἰῶνι Ἀναγέννησιν. Ἦσαν, χωρὶς καὶ νὰ τὸ γνωρίζωσιν, οἱ δραστηκώτεροι ἐργάται, οἵτινες μετὰ τῶν ἄλλων προδρόμων τῆς ἀναγεννήσεως, τοῦ Ἀδολφου, Ἀλνττου καὶ Σαβοναρόλη ὑπέσκηψαν τὸ σκοτεινὸν καθεστῶς. Ἡ Φερράρα ὑπὸ τὸν οἶκον τῆς Ἑσθης, ἡ Ῥώμη ὑπὸ τοὺς λογίους Πάπας, τὸ Μεδιόλανον ὑπὸ τοὺς Σφόρτζας, ἡ Πάτρικ, ἡ Ἑνετία ἦσαν τοσαῦτα κέντρα πνευματικοῦ φωτός. Ἡ Φλωρεντία, ὑπὸ τὸν Ἰωάννην καὶ μάλιστα τὸν Κοσμᾶν τῶν Μεδίκων, ἦτο τὸ κέντρον πάσης τῆς ἀναμορφωτικῆς ζωῆς. Ἐν αὐτῇ, πρὸς τὸ κωδωνοστάσιον, δεικνύται τὸ θρονίον, ἐφ' οὗ συνείθιζε ν' ἀναπαύηται ὁ Ἀλνττης· ἀπωτέρω ἡ κατοικία τοῦ Μιχαὴλ Ἀγγέλου· ἐπιγραφὴ τις σημειοῖ τὸν τόπον, ἐν ᾧ ἔζητε καὶ ἀπέθανεν ὁ Μαικλαβέλης· ἐπὶ τῆς πλατείας τῆς ἐκείνῃ ὁ Σαβοναρόλης· ἐν αὐτῇ ὁ Γαλιλαῖος ἀνεκάλυψε τῆς γῆς τὴν κίνησιν καὶ ὁ Cimarue ἐδίδαξε τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης.¹ Ἐν Φλωρεντίᾳ ἐπολεμήθη δεινῶς ὁ μεσαίων. Ἐν αὐτῇ μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ Βυζαντίου, ἐδίδαξεν ὁ Ἀνδρόνικος Καλλίνικος καὶ ἐμαθήτευσεν ὁ Ἀγγελος Πολιτικνός. Αὐτὴ ἤκουσε τὰ φιλοσοφικὰ δόγματα τοῦ Ἀθηναίου Δημητρίου Χαλκοκονδύλη, πρὶν ἢ μετακινεῖται αὐτὸν ὁ εὐμύστος τῶν Μεδιολάνων δούξ Φραγκίσκος Σφόρτζας. Ἡ Φλωρεντία, κατὰ τοὺς χρόνους μέχρι τῶν ὁποίων ἀνάγομαι, εἶνε αἱ Ἰταλικαὶ Ἀθηναὶ τῶν Μεδίκων, ὡς ἐκεῖναι τοῦ Περικλέους.

Ἡ ὠρχία, ἡ μεγάλη καὶ ἐκπολιτιστικὴ Ἑλλάς ἀνέτελλε πάλιν ἐν πάσῃ αὐτῆς τῇ μεγαλειότητι καὶ τῷ φωτί. Τὰ ἀριστουργήματα τῶν ποιητῶν καὶ λογογράφων τῆς μεταφραζόμενης λατινιστὶ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τοῦ Βυζαντίου ἀποστόλων ἐπέχεον πλειότερον ὁσημέραι φῶς, κ' ἐπεσπῶντο τῆς ἡλεκτρισιθείτης Ἰταλίας τὴν ἀγάπην καὶ τὸν θαυμασμὸν πρὸς παρελθόν, ὅπερ ἐπεζήτει πάσῃ θυσίᾳ καὶ δυνάμει νὰ ἐπανακαταστήσῃ. Ὁ καρδινάλ-

¹ Louis et René Ménéard. "Ἐνθα καὶ ἀνωτέρω. Ecole de Florence.

λιος Μπέμπο ἀπεγοητεύετο ἐκ τῆς ἀνγνώσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν του βιβλίων καὶ τὰ ἀπέριπτε, διότι δὲν ἦσαν γεγραμμένα ἐν τῇ γλώσσῃ τοῦ Εὐριπίδου· ἡ κόμησσα Ἰωάννα τῆς Πλακεντίας, ἡγουμένη τῶν Βενεδικτίνων τοῦ ἁγίου Παύλου, προσεκάλει τὸν Cornege, ἵνα τῇ γράψῃ ὡς τοιχογραφίαν τοῦ ἐντευκτηρίου τῆς Μονῆς τῆς τὴν Ἀρτέμιδα ἐν ἄρματι, φερόμενῳ ὑπὸ ἐλάφων. Ὁ Λαυρέντιος τῶν Μεδίκων ἀποστέλλει τὸν Ἰωάννην Λάσκαριν εἰς Ἀνατολὴν ὅπως ἀγοράσῃ χειρόγραφα καὶ μνημεῖα τῆς ἐλληνικῆς τέχνης, τὸν μέγαν ἐκεῖνον Λάσκαριν, τὸν πρεσβυτὴν Λουδοβίκου τοῦ IB' καὶ Φραγκίσκου τοῦ A' ἐν Ἑνετίᾳ, ὅστις ἐπὶ τοῦ Πάπα Λέοντος διηύθυνεν ἐν Ῥώμῃ ἐλληνικὴν σχολήν. Ὁ Σφόρτζας τῶν Μεδιολάνων ἐμπιστεύεται τὴν ἐλληνικὴν ἀγωγὴν τῆς ἡγκπημένης του κόρης Ἰππολύτης εἰς τὸν ἀδελφὸν τοῦ Ἰωάννου Κωνσταντῖνον Λάσκαριν, ὅστις χάριν τῆς εὐφυοῦς μαθητρίας του γράφει εὐμέθοδον γραμματικὴν. Εἰς τὸν Φίλελφον ἀνατίθουσιν ὁ Κοσμᾶς Μέδικος τὴν ἐντολὴν ὅπως φέρῃ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐλληνικὰ βιβλία. Εἶνε πυρετώδης ἐποχὴ, κινουμένη ὑπὸ ταχυτέρως τοῦ ἀτμοῦ δυνάμεως, τοῦ ἐνθουσιασμοῦ. Ὁ Φίλελφος ἐπανέρχεται εὐτυχῆς ἐκ Φλωρεντίας, διότι κομίζει ἐλληνικὰ χειρόγραφα διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς καὶ τῆς ἐτέρας ὁδηγεῖ ἐλληνίδα σύζυγον, τὴν θυγατέρα τοῦ Ἰωάννου Χρυσολωρᾶ. Τότε ἀναζητηθεῖσαι ἐπανεῖδον τὸ ρῶς, ἵνα ἰσχυρώτερον τὸ ἀποδώσωσιν, αἱ ποιήσεις τοῦ Καλλιμάχου καὶ Κινδάρου, τὰ συγγράμματα τοῦ Ξενοφῶντος, Διοδώρου, Πλάτωνος καὶ Λουκιανοῦ. Ἡ σπουδὴ αὐτῶν ἀπὸ τῶν ἀρχόντων εἰσχωρεῖ βαθμηδὸν καὶ ἐν τῷ λαῷ.

Ἀλλὰ τὴν Ἀναγέννησιν τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος κυρίως ὑπεβοήθησεν ἡ ἀνκκάλυψις τῆς τυπογραφίας. Τὸ ἐργαστήριον τῶν Ἀλδε ἐν Ἑνετίᾳ ἦτο ἡ εὐεργετικωτέρα τῆς ἀνθρωπότητος ἐπιχείρησις. Τὰ ἀρχαῖα χειρόγραφα, ἅτινα πυρετωδῶς ἐπολλυπλασίαζον οἱ μοναχοί, χωρὶς νὰ ἐπαρκῇ ἡ ἀνθρωπίνη χεὶρ εἰς τὴν ἀκόθεκτον τῆς ἐποχῆς ζέσιν, τὰ ὅποια ἡ ἱμερόθυμος τῶν πρώτων ἀντιγραφῶν περέφθειρε καὶ πολλάκις κατέστρεψεν, ἀπεδίδοντο εἰς χιλιάδας ἀντιτύπων, καὶ, ὑπὸ τὴν ἐνδελεχῆ ἐποπτείαν ἐλλήνων σοφῶν, ὅποια συνέγραψαν αὐτὰ οἱ μεγάλοι ἐργάται τῆς διανοίας. Ἰδοὺ μετὰ πόσου ἐνθουσιασμοῦ, μετὰ πόσης φιλελευθέρου καὶ εὐλακρικοῦς ἀγάπης, χαιρετᾷ ὁ Μισελέ τὴν ἀνκκάλυψιν τῆς τυπογραφίας : «Οὐδεὶς, λέγει, τόπος ἢ ναὸς ἢ σχολεῖον ἢ ἐθνῶν σύνοδος ἐνέπνευσέ ποτε «ἐν τῇ καρδίᾳ μου τὴν θρησκευτικὴν συγκίνησιν ἣν αἰσθάνομαι εἰσερχόμενος εἰς τυπογραφεῖον. Ὁ ποιητὴς - ἐργάτης τῆς Μαγγελτρίας ἐγνωμάτευσε κάλλιστα : ὁ Τύπος εἶνε ἡ ἁγία Κιβωτός ! Αἱ ἐπικινεστικαὶ τῶν Παρισίων ἐδημιουργήθησαν περὶ τὸν τύπον. Ὁ πατήρ μου, τυπογράφος ἐτῷ 93, ἔστρεψε τὸ ἐργαστήριόν του ἐν τῷ μέσῳ Ἑκκλησίας, ἐνθὺς καὶ ἐγέννηθην. Αἱ ἀναμνήσεις αὗται τῆς κοιτίδος μου ἐπανηλθόν μοι. Ζωήκασι τῷ 1843, ὅτε ἐνῶ ἐδιωκόμην σχεδὸν τῆς ἑδρας μου, μοὶ ἠμφισβή-

ετείτο ὑπὸ φαντατικῶν ῥαδιούργων καὶ τοῦ λόγου ἡ ἐλευθερία. Τὸ αὐτὸ
 εὐσπέρως προσέτρεξα εἰς τὸν τύπον· ἐπνευστία ὑπὸ τὴν πίεσιν τοῦ αἵματος.
 Ὁ ἔν τῷ ἐργαστηρίῳ φῶς καὶ πυρίνη δραστηριότης· ἡ θαυμασταὴ μηχανὴ
 εὐπορρόφα τὸν χάρτην καὶ ἀπέδιδε ζώσας τὰς σκέψεις. Ἡσθάνθη τὸν θεόν,
 ἐννηγαχλίσθη τὸν βωμὸν ἐκεῖνον. Τῇ ἐπαύριον ἤμην νικητῆς¹. Ἀληθῶς
 ἡ Ἑλλάς, ἡ λησμονηθεῖσα καὶ δούλη Ἑλλάς, περιπτύξαμένη τὸν βωμὸν
 ἐκεῖνον τὸν ἅγιον τῶν Ἑλλᾶδ, ἐνίκησε τὸν ἀμαθῆ καὶ δοῦλον μεσαιῶνα,
 καὶ περισυναγκχοῦσα τὰ ῥιγοῦντα καὶ ἀποπλανώμενα ἔθνη ἐθέριμανεν ἐν
 τῷ στήθει, ἐγαλοῦχησε διὰ τοῦ γάλλου τῆς σοφίας τῆς, καὶ ἐνεφύσησεν
 αὐτοῖς τὸ θεῖον πνεῦμα τοῦ φωτός καὶ τῆς ἐλευθερίας.

Ε΄.

Φυλλομετρῶν τὰ διάφορα βιβλία, εἶτινα μὲ ὁδηγοῦσιν εἰς τοῦ θεματός
 μου τὴν ἐκτύλιξιν, πολλάκις ἔστην σκεπτόμενος ὅτι εὐεργετικοῦ τιμῶς πε-
 πρωμένου ἡ ἰσχύς ἔφερεν εἰς πέρας τοσαῦτα μεγάλα γεγονότα, ἵνα ᾧσι
 τῆς καθολικῆς τῆς ἀνθρωπότητος ἀνχμορφώσεως οἱ γιγαντικαὶ παράγον-
 τες. Ὁ πολιτικὸς βίος τοῦ Βυζαντίου, κατὰ τὸν τελευταῖον πρὸ τῆς ἀλώ-
 σεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως αἰῶνα, οὐδὲν στοιχεῖον περιελάμβανε δυ-
 νάμενον νὰ ἐγγυηθῇ αὐτῷ βίον μακρὸν καὶ ἀνταποκρινόμενον εἰς τὸ μέγα
 τοῦ ἐλληνικοῦ ὀνόματος παρελθόν. Τίς οἶδεν ἄν, τὸ ἐφορῶν τὴν ἀνθρω-
 πότητα θεῖον πνεῦμα, ἀνιχνεύον ἐν τῷ σύμπαντι μίαν μεγάλην ὁμοίαν
 καὶ ἀδελφῶν πλασματῶν οἰκογένειαν, εἶχεν ἀπορρίψει νὰ ἀποθάνῃ τὸ
 Βυζάντιον, ἵνα θνήσκοντος αὐτοῦ ἀναγεννηθῇ ἡ Ἑλλάς, μεθ' ὅλου τοῦ
 γοήτρου καὶ τῆς ἀκτινοβολίας τῆς, ὅπως ἐξακολουθήσῃ τὴν εὐγενῆ ἐκ-
 πολιτιστικὴν ἀποστολήν τῆς.

Ἡ ἐλληνικὴ ποίησις καὶ ἡ φιλοσοφία ἀπεκάλυψαν τὴν ἐλευθερίαν ὑπὸ
 τὴν φωτεινότεραν καὶ μᾶλλον ἀληθῆ αὐτῆς εἰκόνα. Ἡ ἐλληνικὴ τέχνη,
 ἡ ἀπείριστος καὶ φυσικὴ, ἀνετίθετο τὸν νοῦν πρὸς εὐρύτερον ὁρίζοντα, ἐν
 τῷ ὁποίῳ ἐπιπλέει ὁ θεὸς, ὁ θεὸς τοῦ Ὀλύμπου ἢ τοῦ Γολγοθᾶ, ἀλλὰ
 θεὸς πάντοτε τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀγάπης. Ὑπὲρ τὰ ἐλληνικὰ γράμ-
 ματα — πιστεύει ὁ Μισελέ² — ἡ τέχνη ἐπέφερε τὸ καιριώτερον κατὰ
 τοῦ ἀρχαίου συστήματος τραῦμα. Οἱ ἀνχμορφῶται τῆς ἐκκλησίας, οἱ πα-
 τέρεις τῶν Συνόδων, κηρύττοντες τὴν πυρὰν κατὰ πάντων, τῶν ὁποίων ἡ
 πίστις διέφερε τῆς ἑαυτῶν, δὲν ἠδύναντο νὰ κατανοήσωσι τοὺς βαθεῖς
 καὶ μυστικούς δεσμούς, οἵτινες στενῶς συνέχουσι τὰς διαφόρους ἐλευθερίας
 τάξεις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος· ὅπως ἐπιτυχῶς ἠδύναντο νὰ ἐπιδράσῃ
 ἡ τέχνη ἀπελευθερουμένη ἐπὶ τῆς φιλολογικῆς καὶ φιλοσοφικῆς ἀπελευ-

¹ Σελ. 207.

² Σελ. LXXIV.

θερώσεως. Ταχέως κατενόησαν, ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αὐτοῦ αἰῶνος, αἱ ἐλευθεραὶ τῆς Ἰταλίας πόλεις τὴν στενὴν ἀδελφότητα τῆς τέχνης μετὰ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς πατρίδος, καὶ διετύπουν τοὺς ἀγῶνας αὐτῶν ἐν μαρμαρίνοις ἀνγκυλώφοις, ἄτινα, καίτοι ἄμορφα καὶ ἀκαλαίσθητα, ἀνκπκρίπτων οὐχ ἦντον τὰς σκηνὰς τῆς ζωῆς ἐνὸς λαοῦ. Ἡ Βενετία ἀπὸ τοῦ Ι' αἰῶνος ἐγένετο τὸ κέντρον τῶν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καλλιτεχνῶν. Δὲν ἦσαν οὗτοι γλύπται ἢ ζωγράφοι ἐπ' αἰῶνι τοῦ ὀνόματος τοῦ καλλιτέχνου, ἀλλ' ὅπως δὴ ποτε ἀρκεῖ ὅτι ἦσαν πολλῶ ὑπέρτεροι τῶν ἐν τῇ Δύσει συναδέλφων αὐτῶν. Οἱ πατέρες τῆς ζωγραφικῆς ἐν ΙΙ' αἰῶνι, ὃν γνωστότερος ὁ Cimabue, ἐμυθήτευσαν παρ' Ἑλλήσι διδασκάλοις. Ἑλλήν ἀρχιτέκτων — ὁ Βουσχέτος — ὠκοδόμησε τὴν Μητρόπολιν τῆς Πίζης, τῆς ὁποίας ἀνάγλυφον, παριστῶν τὸν Ἰππόλυτον θηρεύοντα, ἐθαύμαζον οἱ μεταγενέστεροι αἰῶνες.

Ἐλευθερία καὶ ἀλήθεια! ἰδοὺ τὸ μαγικὸν ἔργον διὰ τοῦ ὁποίου ἡ ἐκθιπτομένη ἐλληνικὴ τέχνη ἐθαυμάλησε τὴν Ἰταλίαν. Ἐθαμβώθη πρὸ τοῦ κάλλους καὶ κατενόησε διὰ τῆς μελέτης ὅτι τὸ μυστήριον τῆς ἐλληνικῆς χειρὸς ἐνκπέκειτο ἐν τῇ ἀνκπαραστάσει τῆς φύσεως, ὁποία ζῶσα καὶ κινουμένη προσπίπτει εἰς τοῦ ποιητοῦ - καλλιτέχνου τοὺς ὀφθαλμούς. Πρῶτος ὁ Giotto ἐν ΙΔ' αἰῶνι ἀναλαμβάνει ἐνθεὺς τὴν ἀντιγραφὴν τῆς φύσεως, καὶ γράφων τῆς Παναγίας εἰκόνας ἔχει ὡς πρότυπα ζωηρὰς μορφῆς ὠραίων Ἰταλίδων δεσποινῶν. Ἦτο τὸ πρῶτον σύνθημα τῆς ἐφρωμενεστέρας κατόπιν πάλης κατὰ τῶν ἀρχαίων χριστιανικῶν προλήψεων, πάλης τὴν ὁποίαν βραδύτερον ἔφερεν εἰς πέρας ὁ μέγας Βρουνελέσκη διὰ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Παναγίας τῶν Ἀνθέων. Ὁ Βρουνελέσκη εἶχε τὴν ψυχὴν τοῦ Δάντου, τὸ παγκόσμιον ἐκείνου πνεῦμα, ὀδηγούμενον ὑπὸ ἀλλοτρίου Βαυτρίας, τῆς θαίνας ἁρμονίας τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ὠραίου. Διάπυρος ἐραστὴς τῆς ἐλληνικῆς τέχνης, τῆς ὁποίας τὰ μυστήρια κατενόησε, διότι εὐγλύπτως ἐν τῇ ἐαυτοῦ ἀπεκκλύπτοντο. Ψυχῇ, ἀνεζήτησε τὴν τελευταίαν ἐμπνευσιν ἐν τοῖς ἐρειπίοις τῆς Ῥώμης. Τὰς πεδιάδας τῆς ἀλλοτε κοσμοκράτορος, ἐρ' ὧν κατῆγε σκοτεινὴ ἐρημία, διέτρεχον λησταί, οἱ μισθωτοὶ τῶν Κολλῶνα καὶ Ὀρσίνη. Ὁ ἄνθρωπος ἔλειπε, βασιλεὺς τῆς ἐρημίας ἐκείνης ἦτο ὁ ἄγριος βοῦς. Ἡ χλόη εἶρπεν ἐπὶ τῶν ἀρχαίων μνημείων, ἄτινα περιτειχισθέντα εἶχον μεταβληθῇ εἰς φρούρια. Τὰ ἀγάλματα ἔκειντο ἔτι ὑπὸ τὴν γῆν· λουτρῶνες ἐκτενεῖς, ναοὶ τινες, χάσματα καὶ λάκκοι, ἰδοὺ ἡ εἰκὼν τῆς Ῥώμης, τὴν ὁποίαν εἶδε καὶ ἀνέπλασεν ἡ μεγάλη τοῦ Βρουνελέσκη δὶ' αἰνοῖα¹. Ἐπανελθὼν οὕτως ἐμπνευσμένος εἰς Φλωρεντίαν, ἀνκοδόμησε τὴν Μητρόπολιν αὐτῆς, τὸ θαυμάσιον τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀριστουργημα, τὸ πρῶτον ἀληθὲς ἔργον τῆς ἀπελευθερωθείσης Τέχνης. Καὶ πόσον εἶχε παλαίσει κατὰ τῶν ἀρχαίων τῆς γοτθικῆς

1 Michelet Renaissance LXXX.

σχολῆς διδασκάλων, πόσα ἐξουδετέρωσε προσκόμματ', πόσον ζῆλον καὶ ἀφοσίωσιν κατέβαλεν ἵνα φέρῃ εἰς πέρας τὴν εὐγενῆ καὶ ὠραίην ἐκείνην σύλληψιν. Ἐν αἰῶνα βραδύτερον ὁ Μιχαὴλ Ἀγγελος πῦχετο ἵνα ὅταν ἀποθνήσκῃ ὡς τελευτικὸν ἀντικείμενον τῆς ζωῆς ἀποχαιρετήσωσιν οἱ σθεννύμενοι ὀφθαλμοὶ τοῦ τὸ ἀριστούργημα τοῦ μεγάλου προδρόμου τῆς Ἀναγεννήσεως !

Γ'.

Εἶχεν ἤδη ἐντελῶς ἀφυπνισθῆ ἡ Ἰταλίᾳ ἀπὸ τοῦ σκοτεινοῦ Ἑοιάλτου, ὅστις τὴν κατεῖχεν, ὅτε ἀνέτελλεν ὁ χρυσοῦς ΙΓ' αἰὼν, ὅστις ὡς ἀληθῆ θρησκείαν καθιέρωσε τὴν καλλιέργειαν τοῦ πνεύματος. Αἱ ἀναμνήσεις τῶν Ἀθηναίων καὶ τῆς Ῥώμης ἐγένοντο τὸ συμπαθέστερον ὄνειρον, πρὸς τὸ ὅποσον ἐφέρετο πᾶσα φαντασία, αὐτὸ ἐκίνει τοὺς μάλλον ἐλευθερίους καὶ τρυφεροὺς πάλμους. Ἐν πλείστασι ἰταλικαῖς πόλεσι πολλοὶ νέοι, ἐνθουσιώδεις καὶ λόγιοι, συναπεφάσισαν τὴν παλιγγενεσίαν τῆς ἀρχαίας Ῥώμης. Ἐκ νέλαθον τὸν ἀπλοῦν καὶ παιδῆρ' ἡμιχίτων, τὰ ἦθη καὶ τὴν ἐθνικὴν λατρείαν, συμπαρασύροντες εἰς τὸ μέγα, ἀλλ' ἀπατηλὸν τοῦτο ὄνειρον, πολλούς. Μετὰ τῶν χριστιανικῶν ἐν τῇ τέχνῃ καὶ τῇ ἄλλῃ πνευματικῇ ἐργασίᾳ προλήψεων, ἐροδοῦντο πολλοὶ μὴ συμπαρασυρθῆ καὶ ὁ χριστιανισμός. Ἡ φιλοσοφικὴ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ, τὴν ὁποῖαν εἶχαν ῥυπάνει οἱ ἀγιογράφοι, ἥς τινος διέλυσαν τὸ γόνιτρον αἱ Σύνοδοι καὶ ἡ ἀμάθεια τοῦ κλήρου, οὐδὲν εἶχεν ἰσχυρὸν ἔρεισμα. Ἡ αὐλὴ τοῦ Πάπα Λέοντος ἦτο τὸ ἐντελετήριον τῶν σοφῶν καὶ καλλιτεχνῶν· ἡ μουσικὴ, τὰ δεῖπνα, ὁ πότης καὶ ἡ κραιπάλη ἦσαν αἱ συμπαθέστεραι μέριμναι τοῦ Ῥωμαίου παντίφηκος. Τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου ἀναστηλούμενα ἀπεδίωκον τὸν γλυκύτερον θεάνθρωπον, διότι ἡ ζωγραφικὴ τοῦ μεσζίωνος τὸν ἠθέλησε δυσειδῆ. Ἦτο ὁ αἰὼν, καὶ ὃν ἐκ τῆς σμίλης τοῦ Μιχαὴλ Ἀγγέλου ἐξήρχετο ὁ Βάκχος καὶ ὁ Ἔρως κοιμώμενος, ὁ δὲ Ῥαφαὴλ ἔγραφε τὴν Φιλοσοφίαν, τὰς Τρεῖς Χάριτας καὶ τὴν Σχολὴν τῶν Ἀθηναίων. Ἀλλ' ἦσαν ἐντελῶς ἀνυπόστατοι οἱ φόβοι τῶν ὑπερμάχων τοῦ χριστιανισμοῦ, διότι τὴν νέαν θρησκείαν συνεκράτουν ἄδρατοι καὶ μυστικοὶ δεσμοὶ, βαθύτατα συνέχοντες τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Ῥαφαὴλ καθιέρου τὸν εὐγενέστατον τύπον τῆς Παρθένου - Μητρὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ Λεονάρδος δὲ Βίντση, ὁ ὠραίος υἱὸς τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἔρωτος, ἔγραφε τὸν Μιστικὸν δεῖπνον. Ὁ θεὸς-ἄνθρωπος διὰ τοῦ χρωστῆρος τῶν μεγάλων καλλιτεχνῶν ἀνέλαθε τὸ κάλλος, τὸ ὁποῖον ἐν τῇ φάτνῃ, τῇ συναγωγῇ καὶ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἀπεθνήσκουσεν ὁ ἅγιος Αὐγουστίνος.

Δυστυχῶς ὅμως ἡ μακρὰ αὕτη περίοδος, κατὰ τὴν ὁποῖαν νέαι ἀρχαὶ ἤρξαντο ἐπινοεῖσθαι, κατ' οὐδὲν παρήλλαξε τὴν πολιτικὴν τῶν πραγμάτων κατὰστασιν. Ἡ ἀναδιοργάνωσις τῆς Ῥώμης ἦτο θερμουργὸν ὄνει-

ρον, τὸ ὁποῖον ἐξῆψεν ἐπὶ μικρὸν μόνον τῶν ἐνθουσιωδεστέρων τὴν φαντασίαν, ἢ δὲ Ἰταλίαν, κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα καὶ παρελθόντος αὐτοῦ, κατετέμενετο πάντοτε εἰς ἅπειρα μικρὰ κράτη, μικρορραδιοῦργα καὶ μικροφιλότιμα, ἐπιζητοῦντα τὴν ἐπικράτησιν αὐτῶν διὰ τῆς ἐντελοῦς τοῦ γείτονος ἐξοντώσεως. Ἡ Γαλλία, ἡ Γερμανία καὶ ἡ Ἰσπανία, ἐκκαίμεναι ὑπὸ κατακτητικῶν σχεδίων, ἀκολουθοῦσαι καὶ αὐταὶ τὰς τάσεις τῶν χρόνων ἐκείνων, ἐπωρθαλμίων τὴν ὠραίαν ταύτην ποιητικὴν χώραν, τῆς ὁποίας οἱ ἐμφύλιοι σπαραγμοὶ ἐξυπηρέτουν κάλλιστα τὰ ἴδια συμφέροντα καὶ τοὺς σκοπούς. Αἱ πάλεις τῆς Ἰταλίας, οὐδόλως κατανοήσασαι τῆς κλασικῆς Ἑλλάδος τὸ πνεῦμα, δὲν ἠδύναντο νὰ καταπνίξωσι τὸ αἶσθημα τοῦ τοπικοῦ ἐγωϊσμοῦ, καὶ νὰ φαντασθῶσι, νὰ παρασκευάσωσι τὴν ἀπελευθέρωσιν οὐχὶ μίαν μόνην πόλεωσ, ἀλλὰ τῆς πατρίδος ὅλης, μιᾶς Ἰταλίας ἡνωμένης καὶ μεγάλης. Ἀπὸ τῶν μεγάλων καὶ εὐτυχῶν ἀγώνων τῆς Ἀναγεννήσεως, ἔλειπεν ἐντελῶς ἡ ἐνότης ἐν τῇ ἐνεργείᾳ. Ἡ καθ' ἑκάστη ἐργασία, ἥτις περήγχε τοσαύτας προόδους, κυρίως ἐν τῇ τέχνῃ, εἴμαρτο νὰ παρμείνη ἀτελεσφόρητος, καθόσον δὲν ἐρρυθμίσθη πρὸς κοινόν τινα καὶ ἐκπολιτιστικώτερον σκοπὸν. Πάντες οἱ βεβιασμένοι οὗτοι ἀγῶνες ἦσαν πολὺ πρόωροι πρὸς ἐπικράτησιν νέων καὶ ἐντελῶς ἀντικειμένων ἀρχῶν. Τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα εἶχεν ἀποκοιμίσει τὸ σκότος μακρῶν αἰώνων, ἀφύπνισε δ' ἀμέσως καταπληκτικὴ λάμψις, ἥτις τὸ ἐθάμβωσεν. Ὁ ΙΓ' αἰὼν ἔτεινε πάσας τὰς ἐκυτοῦ δυνάμεις βιαίως, καὶ ἦτο ἐπόμενονον νὰ ἐπέλθῃ βιαία καὶ ἡ ἐξάντλησις. Τοῦτο βέβαιον δ' ἐπόμενος αἰὼν.

Ἡ ἐλευθερία, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἀναγεννήσεως, κατενοήθη ὑπὸ τὴν στενωπάτην καὶ ταπεινὴν αὐτῆς ἐννοίαν. Ἐξω τῆς πόλεως, ἐν τῇ Ἰταλίᾳ αὐτῇ ἔτι, ὑπῆρχεν ὁ ἐχθρὸς. Ὅτε δ' ὁ ἐχθρὸς οὗτος ἐπήρχετο τυφλὸς καὶ μανιώδης, ἀνέφικτος δ' ἀπέβινεν ἡ ὑπεράσπισις τῶν δικαίων τῆς πόλεως, ἐπεκαλεῖτο αὕτη τὸν καιροφυλακτοῦντα ξένον. Εἶνε ἀληθές, ὡς θὰ ἀναπτυχθῇ ἐν τῷ Β' μέρει τῆς προγραμματικῆς ταύτης, ὅτι τοιαύτη τις ἦτο ἡ πρώτη αἰτία, ἡ προκκλέσασα τῆς Γαλλίας τὴν ἐμφάνισιν· ἡ δὲ προσέγγισις αὕτη τῶν δύο λαῶν, τοῦ γαλλικοῦ καὶ ἰταλικοῦ, ὑπεβοήθησε τὸ ἔργον τῆς Ἀναγεννήσεως, διότι οὕτως μετεβιβάσθη ἡ ἐκπολιτιστικὴ ἀποστολὴ εἰς τὴν Γαλλίαν. Ἀλλ' οὐχ ἥττον τελευτῶντος τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ἐκλείπει ἀπὸ τῆς τραχώδους ἀναμορφωτικῆς πάλης ἡ Ἰταλία, ἥτις, συμφώνως πρὸς τὰς ἀνικμνήσεις, τὸν χαρακτήρα καὶ τὰς εὐτυχεῖς περιστάσεις, ἠδύνετο νὰ συνεχίσῃ αὐτὴ τὴν μεγάλην τῆς παρελθούσης Ἑλλάδος ἀποστολήν.

Εὐγ. Γ. Ζαλοκώστας.